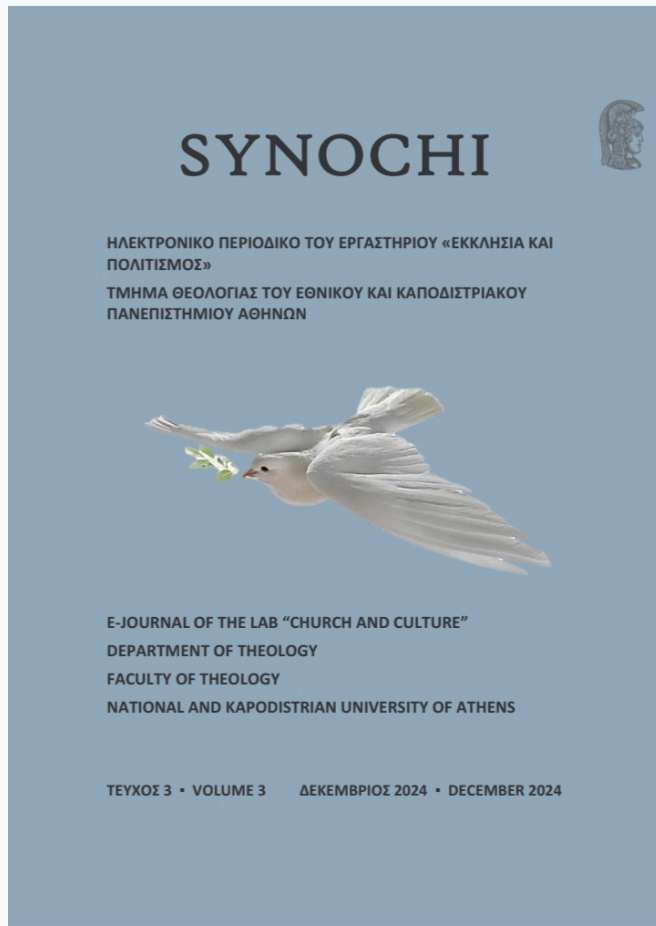

Synochi

Vol 3 (2024)

Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας και τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα

Γιώργος Φουντουλάκης

doi: [10.12681/syn.42008](https://doi.org/10.12681/syn.42008)

To cite this article:

Φουντουλάκης Γ. (2025). Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας και τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα. *Synochi*, 3. <https://doi.org/10.12681/syn.42008>

SYNOCHI

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ «ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

E-JOURNAL OF THE LAB "CHURCH AND CULTURE"

DEPARTMENT OF THEOLOGY

FACULTY OF THEOLOGY

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 3 ▪ VOLUME 3

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2024 ▪ DECEMBER 2024

Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας και τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα

Φουντουλάκης Γεώργιος⁸⁴³

Πρόλογος

Είναι γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι τις τελευταίες δεκαετίες ο πλανήτης έχει εισέλθει σε μία σταθερή και αυξανόμενη κατάσταση περιβαλλοντικής υποβάθμισης που αλλάζει άρδην τους όρους και τις συνθήκες της καθημερινής επιβίωσης, ενώ υπονομεύει σε μεγάλο βαθμό και τη βιωσιμότητα των επόμενων γενεών. Αυτό έρχεται ως αποτέλεσμα της συνέχισης ενός τρόπου ζωής που βασίζεται στη συνεχή και σε βάρος της φυσικής και οικολογικής ισορροπίας ανάπτυξη. Είναι μία ανάπτυξη που δημιουργεί υλικές προϋποθέσεις ευζωίας, όμως αφαιρεί απ' αυτές κάθε ουσιαστικό νόημα ζωής. Δημιουργείται, λοιπόν, ένας συνδυασμός, που από τη μία πλευρά έχει τη συνεχή αύξηση του βιοτικού επιπέδου και τη συνεπαγόμενη ευζωία και από την άλλη πλευρά έχει μία αγωνία και ανησυχία για το μέλλον της ανθρωπότητας αλλά και για το νόημα και τις αξίες της ζωής μέσα σε μία τέτοια ανθρώπινη συνθήκη.

Ενόψει των κλιμακούμενων περιβαλλοντικών προκλήσεων, η τομή μεταξύ της περιβαλλοντικής ψυχολογίας, της θρησκείας και της παγκόσμιας περιβαλλοντικής κρίσης έχει αναδειχθεί ως κρίσιμος τομέας μελέτης. Η Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας εμβαθύνει στις περίπλοκες συνδέσεις μεταξύ των ανθρώπινων πεποιθήσεων, της πνευματικότητας και του φυσικού κόσμου, διερευνώντας πώς αυτά τα στοιχεία διαμορφώνουν αντιλήψεις, συμπεριφορές και απαντήσεις σε περιβαλλοντικά ζητήματα.

1. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα και η διαβίωση των τοπικών κοινοτήτων

Η υπερθέρμανση του πλανήτη έχει ήδη οδηγήσει σε σημαντικά προβλήματα για τις τοπικές κοινότητες που ζουν κοντά σε περιοχές που κατ' εξοχήν πλήττονται από τα καιρικά φαινόμενα. Για παράδειγμα, σε παραθαλάσσιες περιοχές ή κοντά σε βάλτους και σε λίμνες που γειτνιάζουν με την θάλασσα, η αύξηση της στάθμης της τελευταίας έχει οδηγήσει στην ολοένα και μεγαλύτερη είσοδο αλμυρού νερού στα υδάτινα φρεάτια των χωρικών που ζούσαν από καλλιέργειες (όπως είναι αυτή του ρυζιού), κάτι που έχει ως συνέπεια είτε την μαζική τους έξοδο και την

⁸⁴³ PhD, PostDoc, ΕΔΙΠ Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

εγκατάστασή τους στα αστικά κέντρα είτε την τροποποίηση της επαγγελματικής τους διαβίωσης (για παράδειγμα, μέσω της καλλιέργειας θαλασσίων ειδών) που μπορεί να δημιουργεί πλούτο, αλλά συχνά επεκτείνει το εύρος των τοπικών προβλημάτων. Στην περιοχή της Νέας Ορλεάνης, οι κάτοικοι προστατεύονταν από τα καιρικά φαινόμενα- που σε αυτούς παίρνουν την μορφή των τροπικών καταιγίδων και των κυκλώνων- μέσω των φραγμάτων και των «θαλάσσιων λιμνών», δηλαδή υδροτόπων που απορροφούν τα πλεονάζοντα ύδατα. Η έντονη αστικοποίηση και η ανάγκη για περισσότερη γη οδήγησε στη μείωση αυτών των φυσικών προστατευτικών τόπων, κάτι που είχε ανυπολόγιστες συνέπειες και προκάλεσε πολλές καταστροφές όταν το 2005 ο τυφώνας Katrina πλημμύρισε το 80% της πόλης. Η καταστροφή οδήγησε γρήγορα σε μια έξαρση των συντηρητικών θρησκευτικών συμπεριφορών, και όχι αποκλειστικά μέσα στις χριστιανικές κοινότητες. Ορισμένες μουσουλμανικές ομάδες στις ΗΠΑ ερμήνευσαν την καταστροφή μέσα από ένα θρησκευτικό αφήγημα.

Ο 20^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας της αλματώδους οικονομικής ανάπτυξης που έβγαλε μάζες ανθρώπων από την κατάσταση της απόλυτης φτώχειας. Από την άλλη, η αύξηση του βιοτικού επιπέδου, η αστικοποίηση, η εντεινόμενη βιομηχανοποίηση επιβάρυναν σε πολύ μεγάλο βαθμό το οικοσύστημα. Η έκθεση GEO3 του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (United Nations Environment Programme) αποδεικνύει την χειροτέρευση της περιβαλλοντικής ποιότητας σε όλο τον πλανήτη. Το 1/5 του ανθρώπινου πληθυσμού απολαμβάνει υψηλά επίπεδα πλούτου και άνεσης, αλλά εάν συνεχίσουμε στους ίδιους ρυθμούς ανάπτυξης, καταδικάζουμε τον πλανήτη σε ασφυξία. Η συνεργασία μεταξύ του World Resources Institute, της Παγκόσμιας Τράπεζας και των Ηνωμένων Εθνών, με το όνομα People and Ecosystems, εξηγεί γιατί η κατάσταση των οικοσυστημάτων θα πρέπει να μας απασχολεί και να συγκεντρώνει την προσοχή μας: το μισό των εργασιών σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν να κάνουν με τη γεωργία, τις δασικές εργασίες και την αλιεία, δραστηριότητες που αναπόφευκτα συνδέονται με την οικολογική ισορροπία και ανάπτυξη. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι παρών και δεν μπορούμε να το αγνοούμε. Η αύξηση της θερμοκρασίας της γης δεν είναι πλέον ένα φαινόμενο επιστημονικής φαντασίας ούτε και εξαντλείται σε τεχνικές συμφωνίες μεταξύ ειδικών για τη μείωση ή την σταθεροποίηση της αύξησης της θερμοκρασίας στους 2-3 βαθμούς ή στον 1,5° C. Είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, αφού στον μεν αναπτυγμένο και πλούσιο κόσμο μπορεί να προκαλεί ακραία καιρικά φαινόμενα και την ανάλογη

δαπάνη του κρατικού προϋπολογισμού για την αντιμετώπισή τους, όμως στον αναπτυσσόμενο κόσμο μεγαλώνει το ρίσκο της επιβίωσης για ούτως ή άλλως ευάλωτους πληθυσμούς⁸⁴⁴.

Η απασχόληση της διεθνούς κοινότητας με τα θέματα της κλιματικής αλλαγής μπορεί να έχει παρουσιάσει κάποια σημαντικά αποτελέσματα, όμως εστιάζεται σε μία ως επί το πλείστον τεχνοκρατική και οικονομιστική αντίληψη για την περιβαλλοντική κρίση, που δεν μπορεί να αντιμετωπίσει πραγματικό το πρόβλημα της «ανάπτυξης». Η εμφάνιση της «έκτακτης κλιματικής ανάγκης» στην ατζέντα των διεθνών συναντήσεων και συζητήσεων συνδυάστηκε στο πέρασμα του χρόνου από μία «από-πολιτικοποίηση» του προβλήματος. Η μιντιακή κάλυψη τείνει να ευνοεί περισσότερο μία ηθικιστική προσέγγιση, η οποία μεταμορφώνει ένα θέμα διεθνούς μοντέλου ανάπτυξης σε ένα πρόβλημα ατομικών λύσεων και επιλογών. Ο λόγος για μία «οικολογία των πλουσίων», η οποία αναλώνεται στην ανακύκλωση, στη διαχείριση των σκουπιδιών και στην αποζημίωση των εταιρειών όταν αυτές αποφασίζουν ν' αντικαταστήσουν τη βιομηχανική τους υποδομή (μάλιστα έχει δημιουργηθεί και ένα *sui generis* χρηματιστήριο αδειών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου)⁸⁴⁵. Αυτά τα μέτρα μετά βίας υποκρύπτουν την υποκρισία των ανεπτυγμένων κρατών που έχουν εφαρμόσει όλες τις σχετικές λύσεις, αλλά δεν δέχονται τη μεταφορά των «καθαρών» τεχνολογιών τους στον αναπτυσσόμενο κόσμο⁸⁴⁶.

Ολοένα και περισσότερο είμαστε μάρτυρες μίας απομάκρυνσης από το θέμα της περιβαλλοντικής κρίσης ως ένα θέμα επιλογής μοντέλου ανάπτυξης, και εν τέλει μοντέλου ζωής, προς την κατεύθυνση μίας τεχνοκρατικής προσέγγισης, η οποία δεν αποδίδει τα αναμενόμενα και δεν καλύπτει πλήρως τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου.

⁸⁴⁴ Σε ένα ενδιαφέρον αφιέρωμα του περιοδικού *The Economist* δίνεται μία σύντομη περιγραφή όλων αυτών των φαινομένων και προτείνεται οι κυβερνήσεις να λάβουν μέτρα για την ενδυνάμωση των τοπικών πληθυσμών για την αντιμετώπιση των κινδύνων και για την προσαρμογή τους στην περιβαλλοντική αλλαγή. Θεωρείται επίσης σημαντική η ενθάρρυνση και η επένδυση στην επιστήμη και την τεχνολογία για τη δημιουργία καινοτομιών που θα μειώσουν το οικολογικό αποτύπωμα στην κατανάλωση, *The Economist, How many planets? A survey of the global environment*, 6.7.2002.

⁸⁴⁵ B. Bréville, P. Rimbart, *Les Écologistes à l' épreuve du Pouvoir. Tiédir quand ça chauffe, Le Monde Diplomatique*, Décembre 2021, σ. 13. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 2018 περίπου 900.000 τόνοι πλαστικών απορριμμάτων έγιναν εισαγωγή στη Μαλαισία και περισσότεροι από 400.000 στην Ταϊλάνδη και στο Βιετνάμ. Στην πραγματικότητα, η κάποτε εξωτική Νοτιο- ανατολική Ασία κατακλύζεται από πλαστικά σκουπίδια, όταν η Κίνα σταμάτησε αυτή τη ρυπογόνο δραστηριότητα, το ίδιο έτος, A. Vidal, *Déferlement de déchets plastiques en Asie du Sud-Est, Le Monde Diplomatique*, Mai 2021, σ. 6. Η Σύνοδος της Γλασκώβης απασχολήθηκε με το πώς θα μπορεί να χρηματοδοτηθεί αποτελεσματικά η μείωση των εκπομπών αερίων. Τα πιστοποιητικά CO2 εντάσσονται σε μία ολόκληρη αγορά, όπου μία επιβάρυνση του κλίματος από μία εταιρεία οδηγεί στην χρέωση της που αυτή με την σειρά της θα χρηματοδοτήσει περιβαλλοντικά έργα σε κάποια αναπτυσσόμενη χώρα, βλ. P. Pizler, A. Prager, *Stellen Sie sich vor: Wir gleichen unsere Klimasünden gerecht aus, Die Zeit*, No 45, 4 November 2021, σ. 39.

⁸⁴⁶ L. Caramel, *Réchauffement climatique. La négociation mondiale s'est amorcée. Bilan du Monde 2008, Le Monde*, σ. 31.

Μπορεί κάποιος να συνειδητοποιήσει τις επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης εάν λάβει υπόψη του ότι σύμφωνα με τις προβλέψεις των ίδιων των Ηνωμένων Εθνών ο αστικός πληθυσμός από το 2007 μέχρι το 2030 θα φθάσει σε 5 δισεκατομμύρια, δηλαδή τρεις στους πέντε θα ζουν σε μεγάλες πόλεις. Ήδη η εικόνα είναι ενδεικτική σε περιοχές όπως η Ουγκάντα και η Αιθιοπία, όπου πάνω από το 90% του αστικού πληθυσμού ζει και διαβιώνει σε συνθήκες παραγκουπόλεων με άθλιες συνθήκες υγιεινής και διατροφής, αφού έχουν εγκαταλείψει τις γεωργικές τους εκτάσεις. Η ενασχόληση με την ανακύκλωση, τη διαχείριση των απορριμμάτων, η ευάλωτη θέση της κατοικίας και η έλλειψη ακόμη και των πιο στοιχειωδών προφυλάξεων και κανόνων υγιεινής, δημιουργεί ένα εκρηκτικό μίγμα ανισομερούς ανάπτυξης, της οποίας θύματα θα είναι και πάλι οι πιο φτωχές ομάδες του πληθυσμού. Σε μία τέτοια συνθήκη η όποια περιβαλλοντική επιδείνωση θα έχει πολλαπλασιαστικά αρνητικά αποτελέσματα για τις κοινωνίες αυτές⁸⁴⁷.

Αυτή η ανησυχία προκαλεί υγειονομικά άγχη που είναι ταυτόχρονα και κοινωνικά άγχη. Οι σύγχρονες επιδημίες (ή η συζήτηση για την εμφάνιση και τη διάδοση τους) βάζει στο επίκεντρο ζώνες αστικών περιοχών που συνδυάζουν ανθρώπινο συνωστισμό, συμβίωση με είδη της ζούγκλας και των δασών που έχουν πλέον γίνει περιοχές κατοίκησης και μία αυξημένη ευαλωτότητα λόγω του υπερπληθυσμού σε αυτές τις περιοχές- οπότε και οι ιοί είναι πιο εύκολο να μεταδοθούν⁸⁴⁸. Η ψυχολογία του ανθρώπινου πληθυσμού είναι μία ψυχολογία που διαπιστώνει και αντιδρά στο γεγονός ότι το 25% του πληθυσμού της γης καταναλώνει το 75% της ενέργειας. Το υπάρχον οικονομικό σύστημα ή το μοντέλο ανάπτυξης είναι σε φανερό αδυναμία να συλλάβει και να αξιολογήσει με μη οικονομικούς όρους τις σχέσεις της οικονομίας με τον περιβάλλοντα κόσμο. Η «οικονομικοποίηση» όλων των φαινομένων και η απαξίωση του οποιοδήποτε δεν είναι ποσοτικά μετρήσιμο, οδηγούν στην ενίσχυση αυτού του τρόπου σκέψης και σε ακόμη βαθύτερη περιβαλλοντική υποβάθμιση⁸⁴⁹.

Τα κύρια ερωτήματα που απασχολούν και καλείται να δώσει απαντήσεις το νέο ερευνητικό πεδίο της Ψυχολογία της Θρησκείας, η Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας στη μελέτη της απέναντι στο σύγχρονο ζήτημα του Περιβάλλοντος και του θρησκευτικού στοιχείου είναι : 1) σε ποιο βαθμό η Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας και η κοινωνική ευθύνη συνδυάζονται με το Περιβάλλον και πως αυτό αντανακλάται στις τοπικές κοινωνίες, 2) η Οικολογία (και σε ποια

⁸⁴⁷ Βλ. και το αφιέρωμα του περιοδικού *The Economist*, *The world goes to town. A special report on cities*, 5.5.2007.

⁸⁴⁸ S. Shah, *Contre les pandémies, l'écologie*, *Le Monde Diplomatique*, Mars 2020, σ. 21.

⁸⁴⁹ Α. Μακρυδημήτρη, *Το περιβάλλον και η βιώσιμη ανάπτυξη*, *Το Βήμα*, Φάκελος/ 20^{ος} αιώνας, 24.12.2000, σ. Β13.

εκδοχή της) μπορεί να επηρεάσει την θρησκευτική πίστη ή ακόμα και να υποκαταστήσει τα ίδια τα μεταφυσικά μας συστήματα, 3) τα περιβαλλοντικά προβλήματα δικαίως θεωρούνται εσχατολογικά σημεία μίας εξάντλησης της κοσμικής ιστορίας, και σε ποιο βαθμό όλα αυτά παράγουν άγχη και ψυχολογικές διαταραχές που ερμηνεύουν το Όλον μέσω του προσωπικού στοιχείου, 4) παρά ταύτα, είναι δυνατή και άξια αναφοράς μία Νέα Πνευματικότητα, η οποία θα μιλά για την παρουσία του Αγίου Πνεύματος στο Περιβάλλον. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για μία αγιοπνευματική θεώρηση της Οικολογίας;

Όλες αυτές οι θεματικές δεν είναι αποσπασματικές, αλλά συνδέονται μέσω της βασικής υπόθεσης εργασίας ότι πραγματικά και ρεαλιστικά μπορούμε να κάνουμε λόγο για μία νέα Πνευματικότητα του σύγχρονου ανθρώπου (και της μοντέρνας κοινωνίας) που, εν τη απουσία των μεγάλων ιδεολογιών, πίστεων και αφηγήσεων, θα μπορεί να δώσει μία πιο γενική και βαθιά διάσταση στα οικολογικά επιχειρήματα. Η μεθοδολογία που θα ακολουθήσουμε στη μελέτη θα είναι η μελέτη της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας της Θρησκείας, της κοινωνιολογικής και ιδεολογικής ανάλυσης της ανάδειξης της Οικολογίας σε μία νέα μεταφυσική θεωρία. Δεν θα εισέλθουμε σε μία πιο τεχνική συζήτηση για τα οικολογικά μοντέλα, αλλά θα προσπαθήσουμε να συλλάβουμε την κοινωνική και ιδεολογική ή πνευματική δυναμική της Περιβαλλοντικής Συνείδησης. Η πρωτοτυπία αυτής της μελέτης βρίσκεται στην προσπάθεια εξαγωγής ενός συμπεράσματος που θα απαντά τελικά στο τι προσφέρει η σύζευξη της Οικολογίας με την θρησκευτικό στοιχείο, ποιο είναι το αποτέλεσμα αυτής της «συνεργασίας» και εάν αυτό μεταφέρεται στην ψυχολογία και στην ατομική αίσθηση πλήρωσης του σύγχρονου ανθρώπου.

2. Ψυχολογία της Θρησκείας και Περιβάλλον

Η Ψυχολογία της Θρησκείας (Psychology of Religion) είναι η ψυχολογική διερεύνηση του φαινομένου της θρησκείας και σκοπός της είναι η διαφώτιση του θρησκευτικού βιώματος. Ο σκοπός αυτός έχει να κάνει με την πρόληψη νευρώσεων που προέρχονται από εσφαλμένη βίωση της θρησκευτικότητας και με την συνεισφορά στην ίαση των διαφόρων ψυχικών παθήσεων, μέσω της αναστήλωσης του θρησκευτικού βιώματος. Ο δεύτερος σκοπός της είναι η κάθαρση της θρησκευτικότητας από τα επιβλαβή στοιχεία που την καθιστούν εκκεντρική, μονιστική, απόκοσμη, εμπαθή και κατά συνέπεια επιζήμια για την ψυχική υγεία του υποκειμένου και για το κοινωνικό σύνολο⁸⁵⁰.

⁸⁵⁰ N. Νησιώτη, *Παραδόσεις Ψυχολογίας της Θρησκείας*, Αθήνα, 1991, σ. 14.

Το αντικείμενο της Ψυχολογίας της Θρησκείας ως επιστημονικού κλάδου είναι η υποκειμενική θρησκευτικότητα των ατόμων, όπως αυτή εκφράζεται γνωστικά και συναισθηματικά. Υπό μία πιο στενή έννοια, αντικείμενο της είναι η θρησκευτική εμπειρία και οι διάφορες μορφές έκφρασής της, η θρησκευτική συμπεριφορά και η στάση των ατόμων και των ομάδων και μπορεί να περιλαμβάνει τις ψυχικές πράξεις ενίσχυσης του εαυτού απέναντι στην ενδεχομενικότητα ή εκείνα τα ψυχικά φαινόμενα, τα οποία περιγράφονται ως ψυχικές αντιδράσεις των ατόμων στα θεσμικά θρησκευτικά συστήματα υπό τη μορφή πολιτισμικών πράξεων⁸⁵¹.

Η Ψυχολογία της Θρησκείας, όπως αναφέραμε μέσα από την Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας⁸⁵² καλείται σήμερα να διερευνήσει ένα πεδίο που μέχρι τώρα ήταν εκτός της επιστημονικής ανάλυσης. Μία βασική μέριμνα είναι η σχέση μεταξύ των χριστιανικών πεποιθήσεων και των περιβαλλοντικών στάσεων. Αρκετοί μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι μια σωστή ερμηνεία του βιβλίου της Γένεσης αφήνει περιθώρια για μία σχέση επιτροπείας του ανθρώπου προς την φύση (stewardship). Περαιτέρω αναζητήθηκε από τους ερευνητές η συσχέτιση μεταξύ της ατομικής πίστης στη Βίβλο, της συμμετοχής σε μία εκκλησία ή πίστη ή της σχέσης με προφανή στοιχεία της θεολογίας και των περιβαλλοντικών συμπεριφορών ή των περιβαλλοντικών ενεργών πράξεων. Συμπεράσματα κάποιων ερευνών έδειξαν ότι οι χριστιανοί ανησυχούν λιγότερο για τα περιβαλλοντικά ζητήματα από ό, τι άλλοι, και σύμφωνα με κάποιες θρησκευτικές ομάδες είναι πιο πιθανό να πιστεύουν ότι οι άνθρωποι πρέπει να κυριαρχούν στη φύση (dominion thesis). Μεταξύ εκείνων που ανήκουν σε συντηρητικές προτεσταντικές και σεχταριστικές ομάδες, η «κυριαρχία στη φύση» είναι μία κυρίαρχη θέση, και αυτό ήταν ανεξάρτητο από την κοινωνική προέλευση των ερωτωμένων. Στο ίδιο πλαίσιο βρέθηκε ότι εκείνοι που εργάζονται ενεργά για την προστασία της φύσης ή ζουν σε αρμονία με αυτήν, τείνουν να είναι μεν θρησκευτικά ενεργοί, αλλά να μην ανήκουν σε κάποια εκκλησιαστική οργάνωση⁸⁵³.

Από τη δημοσίευση του κλασικού πλέον άρθρου του Lynn White για τις ιστορικές ρίζες των οικολογικών κρίσεων, υπήρξε μεγάλη θεωρητική συζήτηση μεταξύ ιστορικών, φιλοσόφων και θρησκευτικών μελετητών σχετικά με τον πιθανό ρόλο των ιουδαιο-χριστιανικών αρχών στη διαίωση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στη Δύση. Αυτή η συζήτηση ξεκίνησε το 1967 όταν ένας διάσημος ιστορικός, ο Lynn White, έγραψε ένα άρθρο στο περιοδικό *Nature* υποστηρίζοντας ότι η

⁸⁵¹ Σ. Τσιτσίκου, *Ψυχολογία της Θρησκείας*, Tremendum, Αθήνα 2017,

⁸⁵² Γ. Φουντουλάκη, *Οικοψυχολογία και Οικολογία των ανθρωπίνων επιδόσεων*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2023.

⁸⁵³ D. L. Eckberg, T. J. Blocker, Christianity, Environmentalism, and the Theoretical Problem of Fundamentalism, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35/4 (1996), σσ. 343-355.

αρχή της αντίληψης της «φύσης» ως εκμεταλλεύσιμης πηγής πόρων βρίσκεται στο βιβλίο της Γένεσης. Αυτή η προσπάθεια αναγωγής της αρχής της περιβαλλοντικής απαξίωσης στην αφετηρία της χριστιανικής πίστης, εν τούτοις, δεν επιβεβαιώνεται πλήρως. Ως ομάδα, οι χριστιανοί και οι μη χριστιανοί δεν διαφέρουν ως προς τη στάση τους απέναντι στη φύση. Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς του White, δεν υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της προσκόλλησης σε μια χριστιανική πίστη και μιας κυριαρχικής στάσης απέναντι στη φύση. Αυτή η διαπίστωση, ωστόσο, δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως πλήρης διάψευση άποψης του White. Για παράδειγμα, εμφανίζονται ορισμένα εμπειρικά στοιχεία που υποδηλώνουν ότι ο Δυτικός Χριστιανισμός μπορεί να έχει σημαντική, αν και έμμεση, επίδραση στη στάση απέναντι στο περιβάλλον. Όπως αποδεικνύει με συνέπεια σχετική ανάλυση, είναι άτομα με επιστημονικές γνώσεις ή οι σύγχρονοι μεταφορείς της παράδοσης του Διαφωτισμού, που έχουν τις πιο χρηστικές ή υπέρ-κυριαρχικές απόψεις της φύσης⁸⁵⁴ (σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς χριστιανούς).

Στη βάση των πεποιθήσεων για την αλλαγή του κλίματος έχει δειχθεί ότι η υποστήριξη υπέρ της περιβαλλοντικής πολιτικής είναι λιγότερο ισχυρή σε άτομα υψηλότερης θρησκευτικότητας. Διαπιστώθηκε ότι η θρησκευτικότητα μετριάζει τη συσχέτιση μεταξύ των περιβαλλοντικών πεποιθήσεων και της φιλο-περιβαλλοντικής υποστήριξης. Σύμφωνα με μελέτες ένας ψυχολογικός λόγος για την μετριαστική επίδραση της θρησκευτικότητας στην υποστήριξη των περιβαλλοντικών πολιτικών είναι η συγκεκριμένη πίστη σε έναν Θεό που ελέγχει και ρυθμίζει τα πάντα- οπότε σε μία τέτοια περίπτωση, απουσιάζει η απόδοση ευθύνης στην κυβέρνηση⁸⁵⁵. Θα πρέπει, πάντως, να διακρίνουμε το ψυχολογικό υπόβαθρο τέτοιων διαπιστώσεων από τις πολιτικές ή τις κοινωνικές τους συμπαράδηλώσεις (που αφορούν άλλη μελέτη). Το ότι στις ΗΠΑ μία πολιτική παράταξη είναι πιο πιθανό να δείξει πίστη στην κλιματική αλλαγή όταν αυτή διατυπώνεται ως «κλιματική αλλαγή» και όχι ως «υπερθέρμανση του πλανήτη», είναι τελικά πολιτικό γεγονός και πολιτική προσέγγιση, αφού ο όρος «υπερθέρμανση του πλανήτη» έχει μια ισχυρότερη γνωστική συσχέτιση με συγκεκριμένες πολιτικές λύσεις και επεμβάσεις απ' ό,τι έχει ο όρος «κλιματική αλλαγή». Είναι επίσης πιθανό ότι τόσο ο φόβος του προβλήματος όσο και η αποστροφή προς τις κυβερνητικές λύσεις είναι κάτι που παρακινεί προς τον σκεπτικισμό. Είναι επίσης δυνατό ότι τα επιχειρήματα που

⁸⁵⁴ Βλ. και B. C. Hayes, M. Marangudakis, Religion and attitudes towards nature in Britain, *British Journal of Sociology*, 52/1 (2001), σσ. 139-155.

⁸⁵⁵ K. Eom, C.S Saad, H.S. Kim, Religiosity moderates the link between environmental beliefs and pro- environmental support: the role of belief in a controlling God, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 47/6 (2021), σ. 897.

υποβαθμίζουν την αντιληπτή επιστημονική συναίνεση επιτρέπουν την εκδήλωση φαινομένων αποστροφής προς την όποια λύση για την κλιματική αλλαγή⁸⁵⁶.

Ψυχολογικό υπόβαθρο, όμως, έχει η διατάραξη της αντίληψης για έναν δίκαιο κόσμο. Πολλά άτομα έχουν έντονη την ανάγκη να αντιληφθούν τον κόσμο ως δίκαιο – πιστεύοντας ότι μελλοντικές ανταμοιβές περιμένουν όσους αγωνίζονται με σύνεση γι' αυτές και οι τιμωρίες επιβάλλονται σε αυτούς που τις αξίζουν. Η θεωρία των σύγχρονων ανθρώπων για έναν «δίκαιο Θεό» έχει αποδείξει ότι όταν η ανάγκη των ατόμων να πιστεύουν σε έναν δίκαιο κόσμο γενικά απειλείται, τότε επιστρατεύονται αμυντικές αντιδράσεις, όπως η απομάκρυνση ή ο εξορθολογισμός των πληροφοριών που απειλούν τις δίκαιες παγκόσμιες πεποιθήσεις τους. Πληροφορίες σχετικά με τις δυνητικά σοβαρές και αυθαίρετες επιπτώσεις της παγκόσμιας υπερθέρμανσης του πλανήτη θα αποτελούσαν σημαντική απειλή για την πίστη σε έναν δίκαιο κόσμο και η απαξίωση ή η άρνηση της θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μέσο επίλυσης της προκύπτουσας απειλής. Πολλά τρομακτικά μηνύματα που στοχεύουν στην αναχαίτιση της υπερθέρμανσης του πλανήτη καθιστούν εμφανές το επικείμενο χάος και την απρόβλεπτη καταστροφή που θα φέρει μαζί της η κλιματική αλλαγή. Επιπλέον, αυτά τα μηνύματα συχνά τονίζουν το κακό που θα προκληθεί στα παιδιά και στις μελλοντικές γενιές που δεν έχουν κάνει τίποτα οι ίδιες για να προκαλέσουν αυτή την εξέλιξη. Τέτοιες ιδέες έρχονται σε αντίθεση με την πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι προβλέψιμος και δίκαιος υποδηλώνοντας ότι οι καλοί άνθρωποι θα τιμωρηθούν και ότι οι αθώοι θα είναι τα μεγαλύτερα θύματα. Επειδή τέτοια μηνύματα έρχονται σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις εκείνων που υποστηρίζουν πιο έντονα τέτοιες πεποιθήσεις, αυτοί είναι που αισθάνονται και περισσότερο απειλούμενοι. Όταν αυτοί οι άνθρωποι εκτίθενται σε τέτοιες πληροφορίες, το πιο πιθανό είναι ότι γνωστικά και ψυχικά θα απορρίψουν τα στοιχεία για την υπερθέρμανση του πλανήτη. Με την αύξηση του σκεπτικισμού για τέτοια θέματα μειώνεται η προθυμία των ανθρώπων να συμμετέχουν σε συμπεριφορές που θα στοχεύουν στην καταπολέμηση της υπερθέρμανσης του πλανήτη⁸⁵⁷.

Σύμφωνα με τη θεωρία της συστημικής αιτιολόγησης (system justification theory), οι αξιολογήσεις μας για τα κοινωνικά συστήματα και τους θεσμούς επηρεάζονται από την ανάγκη του ατόμου να διατηρεί την αίσθηση της βεβαιότητας και της σταθερότητας, τις υπαρξιακές ανάγκες να αισθάνεται ασφάλεια και σιγουριά και τις σχεσιακές ανάγκες να συνδέεται με άλλους

⁸⁵⁶ T. H. Campbell, A. C. Kay, Solution Aversion: On the relation between ideology and motivated disbelief, *Journal of Personality and Social Psychology*, 107/5 (2014), σ. 821.

⁸⁵⁷ M. Feinberg, R. Willer, Apocalypse soon? Dire messages reduce belief in global warming by contradicting just-world beliefs, *Psychological Science*, 22 (2011), σσ. 34–38.

ανθρώπους που αποτελούν μέρος των ίδιων κοινωνικών συστημάτων. Είναι η θεωρία για έναν δίκαιο κόσμο με άλλη διατύπωση, που βρίσκεται πιο κοντά στην κοινωνιολογική ανάλυση. Αυτή η ανθρώπινη ανάγκη δημιουργεί τα κίνητρα για την αντίληψη του συστήματος ως δίκαιου, νόμιμου, ωφέλιμου και σταθερού, καθώς και την επιθυμία διατήρησης και προστασίας του status quo. Η αιτιολόγηση του συστήματος μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα βραχυπρόθεσμα, όπως η ανακούφιση του άγχους, της αβεβαιότητας, και φόβος που προκαλείται από απειλές για το κοινωνικό status quo. Παρά ταύτα, οι τάσεις αιτιολόγησης του συστήματος μπορεί να έχουν αρνητικές συνέπειες για στάσεις και συμπεριφορές που ωφελούν το περιβάλλον. Η τάση να δικαιολογείται το σύστημα μπορεί να παρεμποδίζει μια σαφή αξιολόγηση των περιβαλλοντικά επιζήμιων πτυχών του κοινωνικοοικονομικού status quo και να αποτρέπει το άτομο στο να αισθανθεί δυσαρεστημένο και να αναλάβει δράση για τη διόρθωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Για πολλούς ανθρώπους η αναγνώριση και η αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων σημαίνει απειλή για τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής κατάστασης. Όταν το κοινωνικό σύστημα απειλείται από μία εξωτερική πηγή αστάθειας, όπως είναι μία ξένη στρατιωτική ή τρομοκρατική επίθεση, η ανάγκη να δικαιολογηθεί το σύστημα γενικά εκδηλώνεται μέσω της αυξημένης προσοχής και της επικέντρωσης στην καταπολέμηση της αιτίας της απειλής, όταν όμως η απειλή προέρχεται μέσα από την ίδια τη λειτουργία του συστήματος, τότε τα πράγματα περιπλέκονται. Οι ίδιες οι πρακτικές του κοινωνικοοικονομικού μας συστήματος έχουν προκαλέσει την περιβαλλοντική κρίση και κατά συνέπεια συνιστούν μία εσωτερική ή ενδογενή απειλή για την ισορροπία του συστήματος. Τότε, η αντιμετώπιση αυτής της απειλής μπορεί να περιλαμβάνει (α) την αναγνώριση των αδυναμιών του τρέχοντος συστήματος και των καθιερωμένων πρακτικών, (β) την αποδοχή τόσο της συστημικής όσο και της ατομικής ευθύνης για την τρέχουσα κατάσταση του περιβάλλοντος, και (γ) την παραδοχή ότι το σύστημα πρέπει να αλλάξει εάν θέλουμε να αποτρέψουμε την οικολογική καταστροφή. Αυτές οι παραδοχές δεν είναι καθόλου εύκολο να προκαλέσουν την απαιτούμενη ψυχική αφύπνιση και επικέντρωση που απαιτείται⁸⁵⁸.

Οι ερευνητές της ηθικής θεμελίωσης των ανθρώπινων πράξεων και συμπεριφορών έχουν διαπιστώσει και ταξινομήσει βασικούς τύπους που είναι θεμελιώδεις για την ανθρώπινη ηθική: «βλάβη/ φροντίδα» (ανησυχίες για τη φροντίδα και την προστασία άλλων ανθρώπων), «δικαιοσύνη/ αμοιβαιότητα» (ανησυχίες σχετικά με τη δίκαιη μεταχείριση των άλλων ανθρώπων και την τήρηση της δικαιοσύνης), «εντός ομάδας/ πιστότητα» (ανησυχίες σχετικά με τη συμμετοχή

⁸⁵⁸ I. Feygina, J. T. Jost, R. E. Goldsmith, System Justification, the Denial of Global Warming, and the Possibility of "System Sanctioned Change", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36/3 (2010), σ. 328.

στην ομάδα και την πίστη σε αυτήν), «αυθεντία/ σεβασμός» (ανησυχίες για την ιεραρχία, την υπακοή, και το καθήκον), και «αγνότητα/ αγιότητα» (ανησυχίες για τη διατήρηση της αγνότητας και της ιερότητας που συχνά χαρακτηρίζονται από μια αποστροφή). Η διαφορετική τοποθέτηση και ιεράρχηση των ατόμων σε αυτούς τους τύπους είναι και ο παράγοντας που καθορίζει την στάση τους απέναντι και στα περιβαλλοντικά ζητήματα. Αυτό μπορεί και να ερμηνεύσει για ποιο λόγο γιατί πολλές χριστιανικές ομάδες, αν και παραδοσιακά συντηρητικές, έχουν στραφεί σε υπέρμαχους του Περιβάλλοντος τα τελευταία χρόνια. Αυτές οι ομάδες αντιλαμβάνονται την περιβαλλοντική υποβάθμιση ως βεβήλωση του κόσμου που δημιούργησε ο Θεός και μια αντίφαση μεταξύ των ηθικών αρχών της αγνότητας και της ιερότητας. Η αντίληψη της θρησκείας για την ανθρωπότητα ως «διαχειριστή» της γης και της ισορροπίας σε αυτήν, η ηθική υποχρέωση της διατήρησης της αγνής και ιερής δημιουργίας του Θεού, είναι στοιχεία που διαμορφώνουν το ψυχολογικό υπόβαθρο όλων αυτών των κοινωνικών ομάδων⁸⁵⁹.

Η ψυχολογική στάση απέναντι στα περιβαλλοντικά προβλήματα φαίνεται ότι ξεπερνά τα χρησιμοθηρικά ή τα μοντέλα της περιορισμένης ορθολογικότητας (rational-weigher, irrational-weigher). Σύμφωνα με το πρώτο μοντέλο ανάλυσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς (rational-weigher), τα άτομα συνολικά και με το πέρασμα του χρόνου αναμένεται να επεξεργάζονται πληροφορίες σχετικά με τον κίνδυνο με τρόπο που να προάγει την αναμενόμενη τους ωφέλεια. Σύμφωνα με το δεύτερο μοντέλο (irrational-weigher), τα άτομα δεν έχουν την ικανότητα να προωθούν αξιόπιστα την ωφελιμότητά τους, επειδή η αξιολόγηση των πληροφοριών κινδύνου περιορίζεται από γνωστικές προκαταλήψεις και άλλες εκδηλώσεις περιορισμένης ορθολογικότητας. Κανένα από αυτά τα μοντέλα δεν εξηγεί πειστικά τη δημόσια σύγκρουση για την κλιματική αλλαγή. Μια εξήγηση για μια τέτοια σύγκρουση είναι η το μοντέλο της «πολιτισμικής γνώσης» (cultural cognition), σύμφωνα με το οποίο οι αξίες των ανθρώπων είναι γνωστικά πρωθύστερες από τα γεγονότα όταν πρόκειται για συγκρούσεις που έχουν να κάνουν με δημόσιους κινδύνους. Ως αποτέλεσμα ενός συνόλου αλληλένδετων ψυχολογικών μηχανισμών, ομάδες ατόμων θα πιστώσουν και θα απορρίψουν στοιχεία κινδύνου στη βάση που ευθυγραμμίζονται ή ενισχύουν τις ιδιαίτερες αντιλήψεις τους για το πώς πρέπει να οργανωθεί η κοινωνία⁸⁶⁰.

⁸⁵⁹ M. Feinberg, R. Willer, The moral roots of environmental attitudes, *Psychological Science*, 24 (2013), σ. 62.

⁸⁶⁰ D. Braman, D.M. Kahan, H. C. Jenkins-Smith, T. Tarantola, C. L. Silva, *Geoengineering and the Science Communication Environment: A Cross-Cultural Experiment*, (2012) GW Law Faculty Publications & Other Works. 199.

Η Ψυχολογία της Θρησκείας είναι η επιστήμη που αναζητεί με κάθε αξιόπιστο και ερευνητικό τρόπο το ψυχολογικό (και όχι αποκλειστικά το συναισθηματικό) υπόβαθρο των συμπεριφορών και των στάσεων των ανθρώπων απέναντι σε πολιτικά, κοινωνικά, ιδεολογικά ζητήματα. Η θρησκεία υπεισέρχεται σε αυτή την έρευνα ως βασικό κριτήριο- είτε με την έννοια της θρησκευτικής ή εκκλησιαστικής ένταξης είτε με τη μορφή της πνευματικής στάσης- για την αξιολόγηση της επιλογής της μίας ή της άλλης συμπεριφοράς. Η επιλογή της στάσης απέναντι στην περιβαλλοντική κρίση είναι κάτι που ξεπερνά τις γνωστικές ή τις ωφελιμιστικές σταθμίσεις και πλησιάζει ζητήματα αξιολογικής συγκρότησης των ίδιων των ατόμων.

Επίλογος - Συμπεράσματα

Η Ορθόδοξη Θεολογία συναντά την οικοθεολογία στην θεώρηση της φύσης. Για τον χριστιανό η φύση δεν είναι ένα απρόσωπο και ουδέτερο αντικείμενο, ακόμα και εάν γίνεται αποδεκτό ότι δημιουργήθηκε από κάποιο ανώτατο Όν. Δεν πρέπει βέβαια να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η οικοθεολογία (αλλά και η βαθιά οικολογία) ως ριζοσπαστικά κινήματα ευνοούν περισσότερο κάποιες θρησκευτικές παραδόσεις σε σχέση με άλλες. Για παράδειγμα, σε ένα ινδοϊστικό πλαίσιο, η βαθιά οικολογία μπορεί να επιβεβαιωθεί μέσω του στοχασμού σε παραδοσιακά κείμενα που διακηρύσσουν μια συνέχεια μεταξύ της ανθρώπινης τάξης και της φύσης, μέσω τελετουργικών δραστηριοτήτων και μέσω της εφαρμογής των τεχνικών του διαλογισμού που καλλιεργούν μια αισθητή εμπειρία της σχέσης του ανθρώπου με τα στοιχεία. Διαβλέπει κανείς το γεγονός ότι σε όλες τις μεγάλες θρησκευτικές παραδόσεις, όσο θεοκεντρικές και συστηματικές κι αν είναι αυτές, παρέχονται βασικά στοιχεία που μεταγενέστερα τυγχάνουν αξιοποίησης από το κίνημα της βαθιάς οικολογίας. Η διασύνδεση των μερών του κόσμου μεταξύ τους, η ολιστική κοσμική αντίληψη, η πρόνοια και η φροντίδα που θα πρέπει να δείχνει ο άνθρωπος στη θεϊκή δημιουργία, η οποία εκ των πραγμάτων τον υπερβαίνει, ένα στοιχείο μίας οικολογικής κριτικής στον ανθρωποκεντρισμό και τον ρασιοναλισμό.

Ένα άλλο ερώτημα που απασχολεί την Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας είναι εάν τα περιβαλλοντικά προβλήματα δικαίως θεωρούνται εσχατολογικά σημεία μίας εξάντλησης της κοσμικής ιστορίας, και σε ποιο βαθμό όλα αυτά παράγουν άγχη και ψυχολογικές διαταραχές που ερμηνεύουν το Όλον μέσω του προσωπικού. Η κοσμική αποκαλυπτική αντίληψη θέλει να επικεντρώνεται σε ένα γεγονός (το τέλος μίας εποχής), που από μόνο του προαναγγέλλει ένα επικείμενο, καταστροφικό τέλος, ενάντια στο οποίο πρέπει τώρα να στραφούν όλες οι προσπάθειές μας

(διανοητικές, οικονομικές, πολιτικές, οικολογικές), προσπάθειες στη βάση των οποίων θα εξαρτάται η ανθρώπινη επιβίωση στη γη. Το τέλος αυτής της εποχής είναι το τέλος της περιόδου της ανεξέλεγκτης τεχνολογικής ανάπτυξης (Ανθρωπόκαινος περίοδος). Η έννοια και η επιταγή της ανεξέλεγκτης ανθρώπινης προόδου, που δεν έχει καμία σχέση με την χριστιανική εκδοχή εξέλιξης της ιστορίας και η οποία έχει οδηγήσει στην περιβαλλοντική κρίση, είναι μία παρενέργεια του κακού μέσα στον κόσμο, διότι προέρχεται από μία φυσιοκρατική νεωτερική αντίληψη, η οποία αποδείχθηκε ότι είναι ανθρωποκεντρική και όχι κοσμοκεντρική. Είναι σε αυτό το σημείο που ήδη είδαμε πως συνταίριαξε με την Ορθόδοξη Θεολογία η ριζική κριτική του κινήματος της βαθιάς οικολογίας.

Η εσχατολογική- αποκαλυπτική θεώρηση ενισχύεται επίσης από την αμφισβήτηση της ορθολογικής ή τεχνοκρατικής επιστημονικής αλήθειας, ως αποτέλεσμα της απουσίας ελέγχου απέναντι στο πλήθος των δεδομένων και των ροών που αντιμετωπίζει καθημερινά ο άνθρωπος. Η επιστημονική γνώση σχετικοποιείται και η παραδοχή των θεωριών της συνωμοσίας επιτρέπει στους δρώντες να εκλογικεύσουν τον κόσμο και μέσω αυτής της εκλογίκευσης θα μπορέσουν να αισθανθούν καλύτερα. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα προσφέρονται για τη δημιουργία ενός κοσμικού «αποκαλυπτισμού», που δεν συνεπάγεται την παραδοχή ή την ένταξη σε μία θρησκευτική θεώρηση.

Είναι σαφές ότι μπορούμε να κάνουμε λόγο για μία αγιοπνευματική θεώρηση της οικολογικής προσέγγισης. Αντί για την υποκατάσταση της θρησκευτικής πίστης από κοσμικά συστήματα αναγωγής του περιβαλλοντισμού σε μεταφυσικό σύστημα και λειτουργία, μπορεί ο καθημερινός άνθρωπος να επιμείνει στις προοπτικές της Εκκλησίας. Η ίδια η Εκκλησία είναι το «εργαστήριο» της οικολογικής αναμόρφωσης του κόσμου. Ο άνθρωπος χωρίστηκε από τον Δημιουργό μέσω της προπατορικής αμαρτίας και επέλεξε ν' απομακρυνθεί από τους σκοπούς και το περιεχόμενο του θείου σχεδίου της Δημιουργίας. Η Εκκλησία ως ένας θείος οργανισμός που ενσαρκώνεται στα ανθρώπινα σώματα έχει ως σκοπό της την σωτηρία του ανθρώπου. Με την εκ νέου καθάγιστη της φύσης και της δημιουργίας με την Θεία Ευχαριστία, ο άνθρωπος βρίσκει τον πραγματικό του ρόλο στη Δημιουργία, γίνεται ο ίδιος φως και ενώνεται μυστικά με τον Θεό, ακτινοβολώντας φως πίσω στη δημιουργία. Η συνεισφορά της πολιτιστικής και της πνευματικής οικολογίας είναι πολύ σημαντική. Από την άλλη, δεν θα πρέπει μία ορθόδοξη χριστιανική προσέγγιση να απορροφάται ιδεολογικά και σε επίπεδο επιχειρημάτων από αυτά τα οικολογικά ρεύματα, τα οποία έχουν

έντονο συγκρητιστικό περιεχόμενο και αντλούν ιδέες και πηγές από διαφορετικές, πολλές φορές ετερόκλητες, πνευματικές παραδόσεις.

ISSN 2945-0683